

GNOSTIČKA HERMENEUTIKA U ISLAMU S POSEBNIM OSVRTOM NA TRANSCENDENTNU FILOZOFIJU MULA SADRE ŠIRAZIJA

Seid Halilović

*Grupa za savremeno religijsko mišljenje,
Centar za religijske nauke „Kom”, Beograd, Srbija*

U svim periodima razvoja briljantne gnostičke baštine u islamu, mnogo se pisalo o ezoteričnim značenjima i tajnim dubinama *Kur'ana* i predanja. Brojni predstavnici muslimanske praktične i doktrinarne gnoze opširno su tumačili najprefinjenija učenja svetih religijskih tekstova koja su razotkrivali u svetlu svojih intuitivnih saznanja o stazi usavršavanja čovekove duše, odnosno o višnjim realnostima metafizičkih sfera postojanja. U ovom radu najpre određujemo osnovne istorijske kontekste i terminološke okvire procesa gnostičke hermeneutike u islamu, a nakon toga opsežno analiziramo najznačajnije ontološko-antropološke i metodološke principe tog procesa. Kako su spomenuti racionalni principi obrazloženi utemeljenim demonstrativno-filozofskim jezikom u školi transcendentne filozofije, kao najdominantnije tradicionalne filozofske škole u islamu, mi ćemo ovde primarno koristiti metodu detaljne analize sadržaja najuticajnijih dela slavnog utemeljivača te škole Mula Sadre Širazija. Pokazaćemo da ezoterične dubine kur'anskih primordijalnih poruka bivaju prepoznate na isti način na koji se ustanovljava postojanje mnogobrojnih udubljujućih sfera celokupnog univerzuma i čovekovog bića. Objasnićemo, takođe, da u procesu hermeneutičkog otkrivanja slojevitih tajni *Kur'ana* i predanja, muslimanski gnostic ne odbacuju egzoterična značenja kur'anskih poruka, već ta značenja produbljuju, oslobađaju od nepotrebnih ograničenja materijalnih formi i tako dospevaju do suštinskih tajni božjeg govora.

Ključne reči: *gnostička hermeneutika, Kur'an, ezoterična značenja, doktrinar-
na gnoza, transcendentna filozofija, Mula Sadra Širazi*

Osnovne odrednice

Naročito briljantna i bogata dela iz pisane baštine različitih religijskih tradicija pripadaju autorima koji su bili privrženi posebnom modelu ezoteričnog tumačenja svetih tekstova i predanja. U skoro svim istorijskim razdobljima, mnogo se govorilo i pisalo o metodološkim okvirima razotkrivanja prefinjenih duhovnih tajni i metafizičkih dubina religijskog saznanog stadijuma. U islamu, gnostici su od samog početka verovali da do tajnih poruka teksta *Kur'ana* i predanja mogu doći u svetlu svojih neposrednih intuicija. Štaviše, ezoterične doktrine islama koje su razotkrivane na taj način predstavljale su najbitnije disciplinarno usmerenje u naučnom životu svih muslimanskih gnostika. Odnos između gnoze i religijskih svetih tekstova često je razmatran kao samostalna naučna disciplina u okviru njihove briljantne intelektualno-intuitivne baštine. U toj naučnoj disciplini analizirani su sakralni sadržaji višnjeg gnostičkog saznanja čiji dominantan značaj nije bilo moguće prenebregnuti ni u jednoj drugoj gnostičkoj disciplini u islamu. Naime, u gnostičkoj tradiciji islama razvila su se sledeća naučna usmerenja koja su se međusobno razlikovala po svojim karakterističnim predmetima, metodološkim normama i ciljevima: doktrinarna gnoza (*al-'irfan an-nazari*), praktična gnoza (*al-'irfan al-'amali*), književna gnoza (*al-'irfan al-adabi*) i istorija *sufijskih* redova i obreda. Međutim, u obuhvatnoj analizi odnosa između gnoze i teksta *Kur'ana* i predanja otvaraju se sasvim različiti sadržinski horizonti koji su logično morali biti stručno razmatrani u okviru nove discipline, a koji su istovremeno snažno usmeravali sve saznajne rezultate ostalih naučnih opredeljenja celokupne baštine muslimanskih gnostika.

U istoriji islamske gnoze prepoznamo tri različita razdoblja u procesu gnostičkog tumačenja ezoteričnih sadržaja svetih religijskih tekstova. U prvom razdoblju, muslimanski gnostici su uglavnom bili usredsređeni na tajnovita učenja *Kur'ana* i predanja u vezi sa praktičnim modelima duhovnog usavršavanja. Sve do kraja 13. veka ova kognitivna orijentacija bila je dominantna u svim spisima i rečima najznačajnijih muslimanskih gnostika. Snagom svoje bogate intuicije, oni su u *Kur'anu* i islamskim predanjima pronalazili i maestralno tumačili obuhvatna objašnjenja o mnoštvenim stupnjevima čovekovog duhovnog putovanja, te o karakteristikama i zahtevima duše na tom putu. Slavni Hadže Abdulah Ansari (1006–1088) u svojoj čuvenoj knjizi *Manazil as-sa'irin* [Zastaništa duhovnih putnika] analizira sto različitih stupnjeva na stazi spiritualnog uznošenja čovekove duše koji su poređani u jednom sasvim utemeljenom longitudinalnom nizu. U toj privlačnoj hijerarhiji duhovnog usavršavanja, putnik (*salik*) pristupa svakom sledećem i uzvišenijem stupnju onda kada uspešno izađe iz nižeg spiritualnog stepena, to jest stanja. Hadže Abdulah na početku svakog poglavlja u ovoj knjizi spominje

po jedan kur'anski stavak i na taj način pokazuje da naučna baština praktične gnoze u islamu nužno sledi fundamentalne okvire gnostičkog tumačenja tajnovitih učenja svetih islamskih tekstova.

U drugom razdoblju, sve više se piše o metafizičkim dubinama ezoteričnih učenja *Kur'ana* i predanja o ontološkim realnostima, odnosno o karakteristikama različitih stupnjeva univerzuma i postojanja. Grandiozni Ibn Arabi (1165–1240) utemeljio je u islamu doktrinarnu gnozu kao samostalnu naučnu disciplinu u kojoj se u okrilju gnostičke intuicije nude odgovori na brojna metafizička i filozofska pitanja. Ibn Arabi i njegovi učenici, koji u periodu od 13. do kraja 15. veka briljantno unapređuju baštinu doktrinarne gnoze u islamu, tumačili su u svojim delima najprefinjenije doktrine islamskih svetih tekstova u vezi sa mnogostrukim epistemološkim i ontološkim uslovima i kontekstima pojave same božje reči, verovesničkih predanja, te gnostičkih simbola. Ovde treba posebno istaći nekoliko slavni predstavnika Ibn Arabijeve škole čija izvanredna učenja o predmetu naše rasprave nužno moramo analizirati na stranicama ovog rada, a to su: Sadrudin Kunavi (umro 1274), Muajjududin Džandi (umro 1291), Abdurazak Kašani (umro 1334. ili 1335), Davud Kejsari (umro 1350), Sejid Hejdar Amoli (umro oko 1386), Hamza Fanari (umro 1430) i Abdurahman Džami (umro 1493). Svi oni doktrinarne okvire svojih gnostičkih tumačenja svetih islamskih tekstova zasnivaju na rezultatima intuitivnih saznanja do kojih su sami neposredno došli. Drugim rečima, oni nisu sledili norme filozofsko-demonstrativnog pristupa, nego su isključivo *prevodili* rezultate svog direktnog gnostičkog iskustva u vezi sa spomenutim epistemološkim i ontološkim pitanjima.

Krajem 16. i u prvoj polovini 17. veka, markantni Mula Sadra Širazi (1571–1636) utemeljuje novu filozofsku školu u islamu, sa nazivom *transcendentna filozofija (al-hikma al-muta'alija)*. Taj period možemo okarakterisati kao potpunu prekretnicu u istoriji razvoja filozofske i uopšte racionalne misli u islamu. Rezultate pređašnjih tokova muslimanske peripatetičke i iluminativne filozofije, kao i škola dogmatičke teologije i doktrinarne gnoze, Mula Sadra je maestralno unapredio i inkorporirao u jedinstven saznavni sistem. U svetlu svoje briljantne filozofske moći, on u ovoj inovativnoj školi iznosi čvrste filozofske dokaze u korist najznačajnijih rezultata škole doktrinarne gnoze Ibn Arabija. Drugačije kazano, ezoterična učenja muslimanskih gnostika u transcendentnoj filozofiji ne prihvatamo zbog toga što ona predstavljaju rezultat neposrednih intuicija, nego zato što su ona jasno dokazana demonstrativnom metodom. Utemeljenjem ove škole, koja je sve do danas najdominantnija tradicionalna filozofska škola u islamskom svetu, počinje treće razdoblje u procesu gnostičkog tumačenja tajnih učenja *Kur'ana* i predanja.

Mi ćemo u ovom radu osnovne okvire svojih analiza uskladiti sa saznajnim fundamentima posebne demonstrativno-intuitivne orijentacije transcendentne

filozofije našeg čuvenog filozofa iz Širaza. Pritom, pored nekih njegovih dela i spisa njegovih istaknutih neposrednih učenika, uglavnom ćemo koristiti monumentalni komentar *Kur'ana* pod nazivom *al-Mizan*, koji je u dvadeset tomova napisao jedan od najslavnijih savremenih baštinika transcendentne filozofije Alame Tabatabai (umro 1981).

Sintagma „gnostička hermeneutika” ovde označava sva različita usmerenja spomenute filozofsko-intuitivne baštine tumačenja svetih tekstova u islamu. Ova baština je posebno karakteristična po tome što je nekoliko stotina godina održana njena izuzetna vitalnost. Štaviše, tradicija gnostičke hermeneutike u islamu u svakom novom razdoblju bila je sve produbljenija i utemeljenija u naučnom i filozofskom smislu. Ona se i danas obuhvatno izučava i unapređuje na tradicionalnim religijskim univerzitetima u islamskom svetu¹.

Hermeneutika na stranicama koje slede neće imati jednostavno značenje *hermeneutike kao filozofije*, koje nije bilo moguće zapostaviti u 20. veku usled apsolutne dominacije filozofskih ideja Hajdegera i Gadamera. Štaviše, mi ćemo nužno analizirati određene sazajne aspekte *filozofske hermeneutike* muslimanskih gnostika koji su opsežno pisali o ontološkim i epistemološkim principima i kontekstima verovesničkog i intuitivnog iskustva, naročito u drugom i trećem razdoblju razvoja gnostičke hermeneutike u islamu. Ali u tim analizama mi se nipošto nećemo obazirati na spomenutu nemačku tradiciju filozofske hermeneutike. Danas je i na Zapadu neprihvatljivo da filozofsku hermeneutiku redukujemo u okvire Hajdegerovog i Gadamerovog sazajnog stadijuma. S druge strane, muslimanski gnostici su odlično prepoznali i značaj *hermeneutike kao umetnosti i veštine*. Briljantnu veštinu tumačenja tajnovitih dubina *Kur'ana* i predanja oni su postepeno usavršili i temeljili na čvrstim fundamentima filozofskog i demonstrativnog okvira razmišljanja. Napokon, oni su se najviše usredsređivali na *hermeneutiku kao naučnu disciplinu* u kojoj se određuju metodološke osnove ispravnog razotkrivanja ezoteričnih učenja svetih islamskih tekstova (Vaezi 2012: 7–10).

Terminološki okviri arapskih reči ta'vil i tafsir

Arapski termin kojim se označava gnostička hermeneutika i koji se koristi ne samo u gnozi nego u svim tradicionalnim religijskim naukama u islamu, poput jurisprudencije (*fikh*) i dogmatičke teologije (*kalam*) – jeste termin *ta'vil*. Reči *ta'vil* i *avval* (sa značenjem: prvi) potiču od istog korena. Čuveni

1 Autor ovih redova dugi niz godina prisustvovao je predavanjima uticajnog Sejida Jadulaha Jazdanpanaha o doktrinarnoj gnozi i gnostičkoj hermeneutici na jednom od najčuvenijih tradicionalnih islamskih univerziteta, u iranskom gradu Komu. Sadržaj tih dugogodišnjih predavanja i neki neobjavljeni spisi prof. Jazdanpanaha o predmetu naše rasprave neposredno su nam pomogli u definisanju strukture ovog rada.

leksikograf Ragib Isfahani (umro 1108) objašnjava da leksički koren *avl* znači „vratiti se”, te da *mav'il* označava mesto kome se neko vraća. On dodaje: „*Ta'vil* znači vratiti nešto očekivanom cilju” (Ragib Isfahani 1972: 27). Prema tome, kada reč *ta'vil* dovodimo u vezu sa nekim govorom, on će označavati krajnje i najizvornije značenje tog govora.

Nakon toga što su dogmatička teologija, jurisprudencija i metodologija jurisprudencije (*usul al-fikh*) prerasle u islamu u ključne, samostalne naučne discipline, reč *ta'vil* u delima istaknutih predstavnika tih nauka dobija posebne terminološke okvire. Novo terminološko značenje reči *ta'vil* sve češće je bilo korišćeno i čak podržano kao jedino ispravno značenje. Kasniji leksikografi, takođe, *ta'vil* uglavnom definišu u skladu sa najprihvaćenijim rezultatima opširnih diskusija o prirodi gnostičke hermeneutike koje su zabeležili brojni baštinici jurističke i dogmatičke misli u islamu. Tako poznati Fahrudin Turajhi (umro 1648) u svom leksikografskom delu *Madžma' al-bahrajn* objašnjava da u procesu *ta'vila* određene reči treba odvojiti od njihovog egzoteričnog značenja i usmeriti ih ka nekom skrivenijem značenju (Turajhi 1985: V/312). Prema ovoj definiciji, nužni rezultat *ta'vila* jeste to da tumačene reči više neće ukazivati na svoje egzoterično značenje i, otuda, ezoterično značenje (*batin*) neće biti zasnovano na egzoteričnoj poruci reči (*zahir*). Skoro svi predstavnici egzoteričnih naučnih disciplina u islamu neusklađenost dve spomenute sfere značenja određenih reči svetih tekstova prihvatili su kao neizbežan rezultat gnostičke hermeneutike. Najveći uticaj u tom pogledu imala su juristička i dogmatička dela muslimanskih mislilaca.

Muslimanski gnostici su drugačije razumevali i definisali proces ezoterične hermeneutike koji su sami u svojim briljantnim delima razvili. Naravno, oni su poput ostalih mislilaca prihvatili da rezultati *ta'vila* i *tafsira* nipošto ne mogu biti slični. Metodologija *tafsira* bila je fundamentalno usredsređena na ispravno predstavljanje egzoteričnog značenja kur'anskih poruka, dok je osnovni cilj *ta'vila* bio to da se razotkriju skrivena i tajnovita značenja božjeg govora. Međutim, istaknuti gnostici u islamu nisu smatrali da su ezoterične i egzoterične poruke *Kur'ana* i predanja međusobno suprotstavljene. Sejid Hejdar Amoli u svom opsežnom gnostičkom komentaru *Kur'ana* ističe: „*Kur'an* poseduje egzoterična značenja zbog kojih je nužan *tafsir* i ezoterična značenja zbog kojih je nužan *ta'vil*. I onda *ta'vil* dostiže do krajnjih dubina sedam značenjskih stupnjeva. Štaviše, to važi i za svaki pojedinačni stavak u *Kur'anu*, pa i za svako slovo” (Sejid Hejdar Amoli 2001: I/302). Jasnije o tome piše Mula Sadra u svom filozofsko-gnostičkom komentaru *Kur'ana*, sa nazivom *Mafatih al-gajb* [Ključevi skrivenosti]:

Tajne i dubine *Kur'ana* do kojih dolaze pronicljivi učenjaci i istinski gnostici nisu u suprotnosti sa spoljašnjim rezultatima egzoteričnog tumačenja

(*tafsir*), već one usavršavaju i upotpunjuju *tafsir*. One označavaju kretanje od spoljašnjeg značenja do srži *Kur'ana*, odnosno prevazilaženje naznaka i dospevanje do unutrašnjeg značenja i tajne *Kur'ana* (Mula Sadra 1985: 82).

U istoj knjizi, on objašnjava da gnostičku hermeneutiku možemo uporediti sa tumačenjem snova, a da predstavnici egzoteričnog tumačenja *Kur'ana* uvek ostaju usredsređeni na *ljusku* (isto: 96). Pre Mula Sadre, čuveni *imam* Gazali (umro 1111) pisao je o sličnostima između gnostičke hermeneutike i tumačenja snova u petom poglavlju svoje knjige *Džavahir al-Kur'an*. On podseća na to da osoba koja želi da protumači san mora premostiti ograničenja spoljašnje forme i razotkriti dubine same suštine pojava iz tog sna. Prema Gazalijevim rečima, gnostici upravo tako tumače religijske doktrine islama, dok se u okviru *tafsira* govori isključivo o egzoteričnim formama religijskih tekstova, koje možemo uporediti sa *ljuskom* religijskog saznanja. Skoro sa sigurnošću možemo tvrditi da Mula Sadra, u svojoj analizi koju smo naveli, aludira na Gazalijeve reči iz spomenutog dela koje je odlično poznao. Mula Sadrin najpoznatiji učenik Mula Muhsin Fejz Kašani (umro 1680) takođe ove Gazalijeve reči prenosi u nekoliko svojih dela, kao što je prolegomena u njegovom filozofskom tumačenju *Kur'ana* pod nazivom *Tafsir as-Safi* (Fejz Kašani 1995: I/33).

Muslimanski gnostici su u svojim delima analizirali različite kategorije gnostičke hermeneutike. Gdekada, oni su pisali o tajnama religijskog teksta koje nisu međusobno povezane i koje se nalaze na istoj razini simboličke vrednosti. U drugim slučajevima, razotkrivali su dubine teksta *Kur'ana* i predanja koje su poređane u vertikalnoj liniji, što znači da svaka nova dubina teksta predstavlja skrivenije tajne koje se manifestuju s one strane pređašnjih tajnovitih sfera. Isto tako, hermeneutičke rezultate neposrednih intuitivnih saznanja muslimanskih gnostika možemo podeliti u nove kategorije s obzirom na predmet koji biva tumačen. Nekada su to istorijski predmeti, a nekada pojave koje imaju poseban društveni značaj. Jedan od izuzetno inspirativnih predmeta u procesu gnostičke hermeneutike bili su verozakonodavni obredi islama. Primera radi, muslimanski gnostici su opširno pisali o prefinjenim tajnama molitve, posta ili hodočašća u islamu. Međutim, mi ćemo se u ovom radu isključivo usredsrediti na posebnu kategoriju gnostičke hermeneutike koja se osvrće na metafizičke doktrine, odnosno na ontološko-epistemološke realnosti u islamu.

Ontološki i antropološki principi gnostičke hermeneutike

Najznačajniji predstavnici muslimanske doktrinarne gnoze i škole Ibn Arabija insistiraju na tome da celokupan univerzum i uopšte ontološku istinu treba sagledati kao realnost sa brojnim tajnim stupnjevima postojanja. Poput samog teksta *Kur'ana*, i univerzum ima svoje ezoterične tajne i mnogostruke dubine. Na osnovu intuitivnih saznanja do kojih su neposredno došli, muslimanski gnostici tvrde da su ezoterična značenja *Kur'ana* potpuno usklađena sa ontološkim dubinama univerzuma. Otuda, kako bi utemeljenije pojasnili poznato islamsko predanje o sedam ezoteričnih stupnjeva *Kur'ana*, Ibn Arabijevi sledbenici najpre opširno razmatraju karakteristike sedam longitudinalnih sfera svetova u celokupnom postojanju. Hijerarhija koju oni ustanovljavaju počinje od univerzalnih sfera koje su poznate kao *mundus senzibilis*, *mundus imaginabilis* i *mundus inteligibilis*, a završava se u horizontima višnjih svetova božjih imena i atributa. U sledećoj fazi procesa gnostičke hermeneutike, muslimanski gnostici pišu o tome kako svaka ezoterična dubina kur'anskoga teksta apsolutno odgovara posebnom ontološkom svetu.

Pored ezoteričnih tajni svetih religijskih tekstova i metafizičkih dubina univerzuma, baštinici doktrinarne gnoze neizbežno govore i o sedam tajnovitih sfera čovekovog bića. Prema njihovim antropološkim usmerenjima, čovek može da postane *savršeni čovek* (*al-insan al-kamil*) i *obuhvatno biće* (*al-kavn al-džami*) koje u sebi sadrži savršenstva svih stupnjeva celokupnog univerzuma. Savršeni čovek će imati moć da zakorači u svaku sferu postojanja i kur'anskih poruka i da se poistoveti s njihovim prefinjenim tajnama. Stoga, neki gnostici veruju da je moguće prepoznati tri božje knjige: ontološku knjigu koja jeste univerzum, ljudsku knjigu koja jeste savršeni čovek i ukoričenu knjigu koja jeste *Kur'an*. Ove tri božje knjige međusobno su potpuno usklađene i sve one ilustruju sasvim iste dubine i tajne.

Zanimljivo je da se stvorena bića nazivaju *rečima* u samom kur'anском tekstu (*Kur'an* XVIII: 109. i XXXI: 27), što jasno potvrđuje spomenuti stav gnostika o tome da univerzum poistovete sa božjom knjigom. A kao što smo ustanovili, ova ontološka božja knjiga obuhvata sedam dubina postojećih svetova, baš kao što *Kur'an* i čovek imaju sedam tajnovitih sfera. Fanari u svom markantnom delu *Misbah al-uns* prenosi Kunavijeva objašnjenja o sedam stupnjeva kur'anskih poruka i sedam unutrašnjih nivoa čovekova bića iz Kunavijeve knjige u kojoj on tumači „al-Fatihu”, početno poglavlje kur'anskoga teksta. Fanari ističe da objavljen govor božji ilustruje spiritualna stanja *Kur'anovih* sagovornika onda kada su oni s Bogom, kao i manifestacije bića božjeg u odnosu na njih. Otuda će, prema Fanarijevim rečima, dubine kur'anskog teksta biti formirane u onom broju koliko ih bude posedovalo samo slojevito biće *Kur'anovih* sagovornika (Fanari 2005: 19).

Metodološki principi gnostičke hermeneutike

1. Ezoterične sfere religijskih tekstova

Posebno inspirativno je analizirati sve što se u samom *Kur'anu* kaže o suštinskoj prirodi kur'anskog teksta. Na jednom mestu iščitavamo sledeće merodavne poruke: „Tako Nam knjige jasne, zaista Mi je učinismo *Kur'anom* arapskim da biste vi razumeli. A zaista je ona u Majci knjige, kod Nas, sigurno uzvišena i čvrsta” (*Kur'an* XLIII: 2–4). Ovde se jasno poručuje da se istinska realnost *Kur'ana* nalazi u stadijumu božjeg sveta i da je ona uzvišena do te mere da naš razum ne može dospeti do nje, te čvrsta do te mere da se ne može podeliti ni izložiti u vidu odvojenih slova i reči. Tek u sledećoj fazi, nakon njenog objavljivanja, ona dobija formu arapskog jezika sa ciljem da bude razumljiva čak i običnim ljudima. Jer, obični ljudi neće moći da razotkriju svojim razumom samu *Majku knjige*. Alame Tabatabai u svom opsežnom komentaru *Kur'ana* spomenute stavke povezuje sa sledećim kur'anskim porukama:

Kod Njega je Majka knjige (isto XIII: 39).

Nego ovo je *Kur'an* veličanstveni, na Ploči čuvanoj (isto LXXXV: 21–22).

To je knjiga čiji su stavci učvršćeni i zatim raščlanjeni, od strane Mudrog i Sveobaveštenog (isto XI: 1).

Tabatabai objašnjava da je nužno prepoznati ontološku razliku između ove dve sfere kur'anskog teksta, a to su sfera učvršćenosti (*al-ihkam*) i sfera raščlanjenosti (*at-tafsil*). U prvoj sferi *Kur'an* je poistovećen sa *Majkom knjige* koja se nalazi u višnjem božjem svetu, dok u drugoj fazi kur'anski tekst dobija odvojena poglavlja i stavke, te kao takav biva objavljen ljudima (Tabatabai 1972: III/53). Najčuveniji Ibn Arabijev učenik, koga smo već spominjali, Sadrudin Kunavi, u vezi sa ove dve sfere kur'anske realnosti, objašnjava da obični ljudi predstavljaju onu grupu *Kur'anovih* sagovornika koji su povezani s Bogom uz pomoć niza posrednika. Međutim, on ističe da se *Kur'an* nalazi i u posebnoj uzvišenoj sferi u kojoj nema nikakvih posrednika, a to je egzistencijalni stupanj *Majke knjige*. Kunavi dodaje da je verovesnik Muhamed neposredno spoznao *Kur'an* u najuzvišenijoj sferi u kojoj značenja *Kur'ana* nisu formulisana u vidu arapskih reči. Kur'anske poruke, uz posredovanje arapskih reči, biće objavljene tek u sledećoj fazi i tada će biti razumljive za sve ljude (Kunavi 1993: 161–162).

Ovde se obavezno moramo prisetiti još jednog kur'anskog stavka u kom iščitavamo: „Zaista je on sigurno *Kur'an* plemeniti, u knjizi očuvanoj. Ne

dodiruju ga sem oni pročišćeni. On je spušten od Gospodara svetova” (*Kur’an* LVI: 71–80). U svetlu ovih poruka, postaje sasvim evidentno da sveti kur’anski tekst poseduje različite ezoterične dubine i tajne, koje čovek može razotkriti snagom pročišćenosti svoga bića. Naravno, ovu duhovnu pročišćenost treba razumeti kao moć intuitivnog saznanja. Otuda, koliko god neko poseduje izvorniju i intenzivniju snagu neposrednog otkrovenja, utoliko će on biti u mogućnosti da spozna prefinjenije dubine kur’anskih slojevitih poruka. Upravo iz tog razloga, Mula Sadra je nedvosmisleno povezao proces uspešne gnostičke hermeneutike sa intuitivnom *pronijeljivošću* muslimanskog gnostika, u svojim objašnjenjima u knjizi *Mafatih al-gajb* koja smo već citirali (Mula Sadra 1985: 82). Naravno, zbog ograničenja ovog rada mi nećemo moći čak ni ukratko da razmotrimo značajna pitanja o definiciji duhovne pročišćenosti u islamu, niti o primerima pročišćenih koji se spominju u određenim islamskim predanjima. Štaviše, ovde bi bilo nužno da takođe analiziramo prefinjene sadržaje brojnih predanja u kojima su opširno predstavljene različite karakteristike ezoteričnih dubina kur’anskog teksta. Jedno od takvih kratkih i poznatih predanja preneo je spomenuti Fejz Kašani u svom komentaru *Kur’ana*, a ono glasi: „Zaista *Kur’an* ima egzoterično (*zahr*) i ezoterično značenje (*batn*). Njegovo ezoterično značenje takođe ima svoje ezoterično značenje i tako sve do sedam ezoteričnih značenja” (Fejz Kašani 1995: I/31). Izvanredna objašnjenja o ovoj grupi predanja izneo je i Alame Tabatabai u svom komentaru *Kur’ana* (videti: Tabatabai 1972: III/69–75), međutim, mi ćemo o tome pisati drugom prilikom.

U nastavku, četiri dodatne analize ispravne definicije gnostičke hermeneutike u islamu pomoći će nam u tome da sasvim precizno shvatimo suštinsku prirodu odnosa između ezoteričnih i egzoteričnih sfera svetih religijskih tekstova. Ove dodatne analize uglavnom ostaju skrivene onda kada se određuje terminološko značenje reči *ta’vil*, iako su ih u svojim knjigama briljantno prezentovali istaknuti predstavnici doktrinarne gnoze i transcendentne filozofije u islamu.

a. Ezoterično značenje religijskih tekstova nije otcepljeno od njihovih egzoteričnih značenja. Drugim rečima, ove dve sfere nisu međusobno suprotstavljene, nego su čvrsto povezane u posebnom vertikalnom poretku. Egzoterično se temelji na ezoteričnom, a ezoterično se manifestuje kroz egzoterično. To znači da je spoljašnje značenje zapravo poistovećeno sa unutrašnjim značenjem koje se *spušta* do spoljašnje forme. Pri tom *spuštanju* ezoterično značenje postaje skriveno i poprima sve karakteristike i zahteve egzoteričnog značenja. Svih sedam tajnovitih značenja svetog kur’anskog teksta prolazi kroz proces ove vrste *spuštanja* i pokazuje se u vidu prvog nižeg stupnja. Proces *spuštanja* (*tanzil*) svetih poruka u potpunosti se preslikava u procesu gnostičke hermeneutike (*ta’vil*), s tom razlikom što su njihovi

smerovi različiti. U okviru *ta'vila* muslimanski gnostik se ponovo vraća ka dubinama i uzdiže ka suptilnim stepenima ezoteričnih poruka koje su ostale zaklonjene s one strane spoljašnje forme.

Sedam stepena *spuštanja* tajnovitih značenja religijskih tekstova, na taj način, prepoznaćemo kroz sedam stupnjeva čovekovog spiritualnog usavršavanja. Primordijalna realnost *Kur'ana* i njegovo iskonsko lice biće razotkriveni na kraju tog duhovnog puta. Naravno, kada se ovde spominje broj sedam, nužno se aludira na sedam univerzalnih stepena postojećih svetova i čovekova bića. U protivnom, ukoliko u svojim analizama hijerarhije stupnjeva univerzuma i duše budemo usredsređeni na pojedinačne svetove i duhovne faze samousavršavanja, onda ćemo moći da poput brojnih muslimanskih gnostika govorimo o sedamdeset, pa čak i o sedamdeset hiljada ili pak o beskonačnom broju dubina kur'anskoga teksta.

Mula Sadra to objašnjava na sebi sasvim svojstven način:

Sve što je na Zemlji i na nebu, predstavlja jednu od Njegovih manifestacija i jedno od Njegovih lica. Svi svetovi se međusobno podudaraju i njihovi stupnjevi su međusobno identični. Ono niže predstavlja sliku onog što je više, a ono što je više jeste sama realnost nižeg. I tako sve do Realnosti svih realnosti i Egzistencije svih egzistencija. Otuda, sve u ovom svetu predstavlja slike i forme onoga što je u duhovnom svetu, kao što je takvo čovekovo telo u odnosu na njegovu dušu. Želimo da kažemo da je pronicljivima jasno da telo ima svoj identitet u okrilju duše (Mula Sadra 1985: 88).

b. Gnostičkom hermeneutikom usavršava se proces egzoteričnog tumačenja (*tafsir*) *Kur'ana*. U svojoj izuzetno značajnoj analizi, kojoj se opet vraćamo, Mula Sadra je o tome eksplicitno pisao: „Tajne i dubine *Kur'ana* do kojih dolaze pronicljivi učenjaci i istinski gnostici nisu u suprotnosti sa spoljašnjim rezultatima egzoteričnog tumačenja (*tafsir*). Naprotiv, one usavršavaju i upotpunjuju *tafsir*. One označavaju kretanje od spoljašnjeg značenja do srži *Kur'ana*, odnosno prevazilaženje naznaka i dospevanje do unutrašnjeg značenja i tajne *Kur'ana*” (Mula Sadra 1985: 82). Naime, neko ko dospe do najdubljih sfera svetih poruka religijskih tekstova, moći će sasvim uredno i utemeljeno da sagleda sva egzoterična učenja religije, koja katkad mogu biti shvaćena kao ideje koje su međusobno kontradiktorne. U sferi gnostičke hermeneutike, muslimanski mislioci dolaze do saznanja o suštinskim i istovremeno tajnovitim temeljima religijskog saznanjog stadijuma, koja će prihvatiti kao dominantna merila u svojim kasnijim tumačenjima verskih pogleda. Sve pojedinačne verske analize oni će lakše moći da usklade sa ezoteričnim temeljima islamskog saznanja i na taj način ponudiće potpuno sistematizovanu sliku celokupne

doktrinarne baštine islamskog verovanja. Bez takvih ezoteričnih merila i bez rezultata gnostičke hermeneutike, proces egzoteričnog tumačenja (*tafsir*) religijskih tekstova bio bi jednostavno nezaštićen i eventualno neuspešan.

c. Gnostička hermeneutika polazi od samih spoljašnjih značenja religijskih tekstova. Muslimanski gnostici insistiraju na tome da prefinjene tajne religijskih tekstova nužno treba razumeti u okvirima spoljašnjeg značenja. Stoga, oni nipošto ne prihvataju uobičajenu definiciju gnostičke hermeneutike (*ta'vil*) sa kojom se susrećemo u skoro svim delima o jurisprudenciji i dogmatičkoj teologiji u islamu, a na osnovu koje su rezultati procesa *ta'vila* u suprotnosti sa spoljašnjim značenjima *Kur'ana*. Štaviše, muslimanski gnostici ostaju privrženi okvirima spoljašnjih značenja do te mere da upravo oni često i oštro kritikuju neke predstavnike dogmatičke teologije i određenih filozofskih škola koji *Kur'an* tumače u korist svojih doktrina, ali ne i u skladu sa spoljašnjim značenjima samog kur'anskog teksta. Govoreći o tome da se učenja Ibn Arabija i Kunavija zasnivaju na njihovim intuitivnim saznanjima, Mula Sadra u svojoj najčuvenijoj filozofskoj knjizi *Asfar* piše:

Oni kažu: „Kada mi uporedimo naše poglede sa merilom *Kur'ana* i predanja, uočimo da su oni u skladu sa spoljašnjim značenjima ovih religijskih tekstova i da ne odstupaju od tih spoljašnjih poruka. Tek tada mi shvatimo da su naši pogledi nesumnjivo istiniti. A kako neki predstavnici dogmatičke teologije i egzoterici iz redova učenjaka ne tumače *Kur'an* i predanja u skladu sa njihovim spoljašnjim značenjima, otuda mi odbacujemo njihova tumačenja zato što su ona u suprotnosti sa našim mnogostrukim i istinitim otkrovenjima. Mi *Kur'an* i predanja tumačimo na osnovu njihovih spoljašnjih poruka i primarnih značenja, kao što je to prihvaćeno od strane istaknutih baštinika nauke o predanjima (*ilm al-hadis*), jurisprudencije (*al-fikh*) i metodologije jurisprudencije (*usul al-fikh*)” (Mula Sadra 1960: II/342).

O posebnom metodološkom usmerenju gnostičke hermeneutike, koje na ovaj način objašnjava Mula Sadra, govorili su u mnogo navrata sami muslimanski gnostici, a posebno istaknute pristalice Ibn Arabijeve škole. U vezi s tim, Abdurahman Džami u svojoj knjizi *Nakd an-nusus* prenosi sasvim merodavna zapažanja koja je zabeležio Muajidudin Džandi u svom komentaru na Ibn Arabijev *Fusus*. Džami ističe da su religijske svete knjige objavljene prema moći razuma običnih ljudi, te da zbog toga nije moguće da Bog u njima poruči nešto što se neće shvatiti u okvirima običnih i spoljašnjih značenja teksta. On dodaje da je spoljašnje značenje sasvim autoritativno jer, u protivnom, božje reči bi bile „simbolične” i nerazumljive, što bi značilo da su obični ljudi koji to ne razumeju „prevareni”. Džami zaključuje da se božjim

rečima ne sme nametnuti nikakavo dodatno racionalno učenje zbog kog bi smo odstupili od spoljašnjeg značenja religijskog teksta. U nastavku ovih objašnjenja u knjizi *Nakd an-nusus* nailazimo na fundamentalno značajnu analizu koja nam otvara nove horizonte u razumevanju procesa gnostičke hermeneutike. Naime, Džami tu govori o dva sloja spoljašnjeg značenja *Kur'ana* i predanja. Prvi sloj je objavljen za običan narod, a pronicljivi gnostici iz istog spoljašnjeg značenja razumeju „sve poruke” koje oni mogu razumeti „pod uslovom da se one podudaraju sa svim književnim normama arapskog ili drugog jezika na kome su te reči objavljene”. Na kraju, Džami obznanjuje najznačajniji zaključak u našoj raspravi, a to je da Bog istim rečima poručuje brojna značenja, te da različiti ljudi sa nejednakom moći razmišljanja sve te poruke razumeju u okvirima spoljašnjeg značenja božjih reči, od kog se ni u jednom slučaju nipošto ne odstupaju (Džami 1991: 134–135).

Na osnovu Džamijevih i Džandijevih izuzetno značajnih objašnjenja, zaključujemo da spoljašnje značenje religijskih svetih tekstova mora imati mogućnost da sadrži mnogobrojna longitudinalna značenja. Na sledećim stranicama mi ćemo razmatrati metodološke osnove takve književne mogućnosti.

Mula Sadra Širazi u jednom zanimljivom delu u knjizi *Mafatih al-gajb* pokušava da raspozna karakteristike četiri različita pristupa tumačenju svetih religijskih tekstova u islamu. Četiri grupe predstavnika dogmatičke teologije, filozofije i gnoze u islamu unapredile su, prema Mula Sadrinoj oceni, te različite pristupe. To su bili:

1. *mu'taziliti* koji su prekomerno odstupali od spoljašnjih značenja religijskih tekstova pojašnjavajući svoje izrazito racionalne stavove o mnogim pitanjima islamske dogmatičke teologije;
2. *hanbaliti* koji su ekstremno insistirali na tome da je ispravno samo bukvalno razumevanje spoljašnjih značenja *Kur'ana* i predanja;
3. *ašariti* kao baštinici dominantne škole dogmatičke teologije u islamu koji, kao i muslimanski peripatetički filozofi, uglavnom ostaju privrženi spoljašnjim značenjima religijskih tekstova, ali od njih neretko odstupaju kada razmatraju neka komplikovanija racionalna učenja islama;
4. muslimanski gnostici koji su pronicljivo razotkrili najdublje tajne religijskih tekstova, ali su istovremeno očuvali sve spoljašnje norme njihovih značenjskih okvira (Mula Sadra 1985: 73–76. i 84–86).

Mula Sadra objašnjava da markantne predstavnike islamske gnoze uistinu treba okarakterisati kao pronicljive učenjake kojima je podarena svetlost božjeg duha. Prema njegovoj oceni, takvi produhovljeni učenjaci odlično su znali da se spoljašnja značenja religijskih tekstova moraju nužno očuvati i da

je neprihvatljivo da se govori o uzvišenim realnostima a da se zapostave sve te božje reči u onoj formi u kojoj su one objavljene i prenesene. Mula Sadra ističe da tajnovite realnosti i ezoterična učenja *Kur'ana* i predanja treba otkriti tako da, u procesu gnostičke hermeneutike, unutrašnje značenje ni na koji način ne poništi spoljašnju formu (isto: 87). To će se desiti, kako Mula Sadra piše, onda kada budemo došli do izvornog značenja svake reči i kada od te izvorne forme budemo uklonili sve nepotrebne dodatke i karakteristike koje namećemo rečima usled svojih epistemičkih navika u materijalnom životu (isto: 92). O izvornom značenju reči u svetim religijskim tekstovima više ćemo govoriti u okviru analize drugog metodološkog principa gnostičke hermeneutike u islamu.

d. Gnostička hermeneutika (*ta'vil*) zapravo predstavlja jednu vrstu uobičajene egzegeze (*tafsir*). To znači da uopšte nije ispravno smatrati da su pojmovi *ta'vil* i *tafsir* međusobno suprotstavljeni iako je to bio dominantan stav većeg dela predstavnika muslimanske jurisprudencije, dogmatičke teologije, pa katkad i ranije muslimanske filozofije.

Cilj uobičajene egzegeze jeste upravo to da se pojašne poruke koje je govornik zaista želeo da nam prenese u svetim religijskim tekstovima. S druge strane, mi smo u prethodnim objašnjenjima pokazali da muslimanski gnostici otkrivaju upravo tajna učenja religije koja je Bog takođe zaista želeo da prenese u okvirima spoljašnjih značenja svetih tekstova. Prema tome, ukoliko prihvatimo da *Kur'an* i predanja sadrže ezoterična značenja koja nam se sasvim ozbiljno poručuju, onda ćemo nužno zaključiti da tumačenjem tih tajni tumačimo zapravo ono što je govornik zaista želeo da kaže. Drugim rečima, gnostička hermeneutika nije ništa drugo do jedna vrsta uobičajene egzegeze. Ova tvrdnja dakako ne može biti zanemarljivog značaja i štaviše ona predstavlja jedno od fundamentalnih načela ispravne i obuhvatne analize prirode gnostičke hermeneutike u islamu.

Ranije smo već parafrazirali Džamijeva objašnjenja o tome da Bog u svakoj objavljenoj rečenici poručuje brojna značenja koja su međusobno povezana tako da svako novo značenje predstavlja prefinjeniju ezoteričnu dubinu u odnosu na prošlo značenje. Džami je u tom delu preneo Džandijevu analizu, koji u svom komentaru na Ibn Arabijev *Fusus* eksplicitno piše: „Bog spominje te fraze znajući sva njihova značenja i obuhvatajući ih. Svako značenje koje neko može razumeti Bog je zaista želeo da poruči. Uslov je da to bude u skladu sa književnim normama” (Džandi 2002: 290). Sam Ibn Arabi o tome govori na sebi sasvim svojstven način: „Božja istina se manifestuje u svim stvorenjima i, otuda, ta istina je manifestovana u svakom razumljivom značenju” (Ibn Arabi 1991: 68).

Džami u svojoj knjizi *Nakd an-nusus* takođe prenosi Kunavijevo merodavno zapažanje o tome da sve vertikalne dubine značenja svetih religijskih

tekstova moraju biti prihvaćene kao poruke koje Bog zaista želi da objavi čak i u slučaju da jedno od tih značenja bude prihvatljivije iz perspektive istorijskog konteksta te posebne objave. On piše:

Nema nijedne kur'anske reči koja u leksikonu ima brojna značenja a da sva ta značenja Bog nije želeo da poruči u tekstu *Kur'ana*. Otuda, sve što bilo ko bude shvatio u govoru božjem, a što se slaže sa normama jezika na kojem je to objavljeno i što se ne sukobljava sa utemeljenim verskim osnovama – sve je to istina. Sve to je Bog zaista želeo da kaže ili samo toj osobi, ili i njoj i svima koji budu na istom stepenu i sa istom intuicijom i moći razumevanja. Otuda, ovakav naš pristup neće biti u suprotnosti s tim da određena značenja reči u kur'anskim stavcima i poglavljima budu usklađenija s nekim mestom i izloženim skupom okolnosti, odnosno da ona budu bliža istorijskom povodu te objave, celovitom kontekstu stavka ili priče, te načinu na koji bi slične poruke razumeli većinski ili prvi sagovornici s kojima se razgovara. Ništa od toga ne isključuje naš stav jer *Kur'an* ima spoljašnje i unutrašnje značenje, a to unutrašnje značenje, takođe, ima svoje unutrašnje značenje, i sve tako do sedam, odnosno sedamdeset unutrašnjih značenja (Džami 1991: 135).

Očigledno je da kontekst istorijskog povoda određene objave jasnije određuje samo egzoterične poruke tog dela objavljenog svetog teksta. Mnogostruka ezoterična značenja nisu formulisana u okvirima osetnih okolnosti. O tome govori i Alame Tabatabai u svom delu *al-Mizan* i objašnjava da bi bilo neprihvatljivo to da jedna rečenica ima nekoliko značenja koja bi pripadala jednoj razini značenjske vrednosti i koja se ne bi međusobno razlikovala po jednostavnijoj ili složenijoj dubini izloženih poruka. On ističe da kur'anske rečenice imaju različite razine unutaršnjeg značenja i da svaka od tih razina pripada određenoj grupi ljudi sa posebnim intelektualnim i intuitivnim sposobnostima (Tabatabai 1972: III/64). U istoj analizi, Tabatabai zaključuje da kur'anske reči zaista sadrže sve razine ezoteričnih značenja i, otuda, u procesu gnostičke hermeneutike neće biti otkriveno ništa drugo osim izvornih poruka koje nam Bog zaista objavljuje u Svom govoru.

Naravno, kada tvrdimo da gnostička hermeneutika predstavlja jednu vrstu uobičajene egzegeze, mi ne želimo da prenebregnemo činjenicu da egzegeza može biti duhovna, kao što može biti i sasvim površna. Muslimanski gnostici se ne zadržavaju kod površnih poruka svetih tekstova, već pokušavaju da saznaju najdublje sfere kur'anskih značenja jer smatraju da je upravo to krajnja i najplemenitija namera svakog egzegeta. Pritom, oni nipošto ne nameću značenja i doktrine koje ne sadrži kur'anski tekst i kojima se ne tumači ono što Bog uistinu poručuje.

Ibn Arabi u svojoj gnostičkoj enciklopediji pod nazivom *al-Futuhat* objašnjava da svaka kur'anska objavljena rečenica ima dva lica: jedno lice koje se pokazuje u običnom svetu i drugo lice koje se pokazuje pronicljivim gnosticima u dubinama njihovih duša. On dodaje da obe forme otkrivaju realna značenja *Kur'ana* i predstavljaju uobičajenu egzegezu (*tafsir*). No, muslimanski gnostici, prema njegovim rečima, svoja tumačenja nazivaju simboličkim tumačenjima (*išarat*) jer smatraju da će to biti razumljiviji i prihvatljiviji naziv za one kojima bi bilo teško da prihvate da ezoterične poruke svetog teksta predstavljaju realna učenja *Kur'ana* (Ibn Arabi b. d.: I/279).

Grandiozni savremeni predstavnik škola transcendentne filozofije i doktrinarne gnoze Alame Hasanzade Amoli u svojoj persijskoj knjizi *Hezar o jek nokte* piše:

Zapravo, knjige gnostika, a posebno *Fusus* i *Futuhat* šejha Ibn Arabija, te njegova druga dela i poslanice, kao i spise predstavnika Mula Sadrine transcendentne filozofije i naročito Mula Sadrino monumentalno slavno delo sa nazivom *Asfar* – treba razumeti kao duhovnu egzegezu i tumačenje uzlaznih stupnjeva i tajnovitih, ezoteričnih dubina *Kur'ana* i predanja (Hasanzade Amoli 1986: 377).

2. Zajedničko značenje ezoteričnih stupnjeva svake reči

U okviru analize ovog metodološkog principa, pokušaćemo da predstavimo ključni element i najosnovniji uslov za ispravno razumevanje procesa gnostičke hermeneutike u islamu. Štaviše, može se reći da se u ovom principu krije ključ izvornog religijskog i gnostičkog saznanja.

Kao što smo ustanovili, svaka osetna forma ilustruje određenu višnju realnost s kojom je egzistencijalno povezana. Drugim rečima, svaka osetna forma i njena višnja realnost imaju zajedničku bit koja se jednom manifestuje u uzvišenim sferama postojanja, a drugi put u osetnom svetu. Ta zajednička bit, dakle, ima svoje spoljašnje lice koje lako prepoznajemo, a takođe ima svoja skrivena i tajnovita lica. Ono što je fundamentalno značajno jeste činjenica da sva ta lica pokazuju u stvari jednu bit. Jer, svaka realnost poseduje jednu bit iako je moguće da se ta bit prikaže u različitim sferama i oblicima.

Prema tome, kada upotrebimo neku reč kojom ukazujemo na određenu osetnu pojavu, odnosno određenu materijalnu realnost, mi ćemo sasvim jednostavno moći da istu reč koristimo kako bismo ukazali na uzvišene stupnjeve i ezoterična značenja te pojave ili realnosti. U tom slučaju, jedna reč će pokazivati zajedničku bit koja se manifestuje u nižim i višim stupnjevima svoje realnosti. Naravno, kada želimo da govorimo o višnjim stupnjevima,

biće potrebno da tu reč oslobodimo karakterističnih ograničenja materijalnog predmeta našeg osetnog saznanja.

Ovaj naizgled komplikovan metodološki princip gnostičke hermeneutike možemo pojasniti jednim sasvim jednostavnim i običnim primerom. Kada su ljudi u starijim vremenima govorili o pisaćem peru, mislili su nesumnjivo na ptičje pero koje se umakalo u crnilo od sipe, te kasnije u tuš. Danas, kada bi nas neko zamolio da mu damo pero da nešto zapiše, nužno bismo mu ponudili metalno pero. Možemo zaključiti da je osnovno značenje pera povezano sa pisanjem, a ne sa fizičkim karakteristikama ovog pribora za pisanje. Iako se u različitim vremenima suočavamo sa nejednakim fizičkim karakteristikama pera, ipak reč pero ukazuje na zajedničko značenje koje se pojavljuje u svim oblicima pera. Pošto je metalno pero ostavljalo trag pri pisanju, ljudima nipošto nije bilo neprihvatljivo da i u tom slučaju koriste reč pero iako novo pero nije imalo skoro nikakve fizičke sličnosti sa ptičjim perom. Oni su reč pero „oslobodili” fizičkih ograničenja ptičjeg pera i upotrebili je da njome ukažu na novi pribor kojim se takođe piše. No, ovde se postavlja fundamentalno značajno pitanje o tome koje su to nužne granice zajedničkog značenja svih oblika pera. Prihvatili smo da to zajedničko značenje pokazuje da se perom piše. Da li tome treba dodati još neko ograničenje? Videli smo da taj pribor za pisanje ne mora biti nužno metalan ili od ptičjeg perja. A da li taj pribor za pisanje mora biti materijalan, ili može biti duhovnog karaktera? Prema gornjoj analizi, odgovor mora biti odrečan. To se može objasniti sledećim primerom: ukoliko u snu nešto napišemo na papiru, to ćemo najverovatnije učiniti uz pomoć pera, ali, u slučaju tog sna, ni pero niti papir neće biti materijalni. Ipak, i to duhovno pero sasvim realno nazivamo perom. Na isti način, kada Bog stvara, On zapravo *imena* Svojih stvorenja ispisuje na *ploči* univerzuma. Bog ta ontološka imena ispisuje egzistencijalnim *perom*, koje se u mnogo navrata spominje u svetim tekstovima. To univerzalno pero, zaključićemo, jeste realno pero samim tim što se njime nešto zapisuje. Kada se kaže da je *Kur'an*, kao objava božja, zapisan ontološkim perom (*al-qalam*) na ploči očuvanoj (*al-lavh al-mahfuz*), onda to ne treba razumeti kao metaforične izraze, nego je potrebno određene stupnjeve univerzuma objektivno i realno okarakterisati kao pero i ploču.

Na isti način, svetiljka (*siradž*) može biti realna svetiljka čak i onda kada ne bude materijalna. Biće koje svojim postojanjem osvetli celokupan univerzum nazvaćemo svetiljkom i taj naziv nipošto neće biti metaforičan. Kao što materijalno svetlo osvetljava okolinu, isto tako ezoterične sfere metafizičkih i višnjih bića mogu osvetliti univerzum i dobiti naziv realne svetiljke. U kur'anskom tekstu iščitavamo: „O verovesniče, zaista Mi smo te poslali kao [...] svetiljku blistavu” (*Kur'an* XXXIII: 45–46). U ovoj kur'anskoj poruci muslimanski gnostici ne prepoznaju metaforične izraze, nego žele da razotkriju

ezoterična značenja kur'anske reči svetiljka. Oni tada opsežno govore o ontološkim karakteristikama metafizičke svetiljke, a pritom nipošto ne zaboravljaju da metafizička svetiljka zaista jeste svetiljka, te da ona uistinu sija.

Zajedničko značenje ezoteričnih stupnjeva jedne reči grandiozni Mula Sadra naziva „dušom značenja” te reči (*ruh al-ma'na*). Na prethodnim stranicama ovog rada napisali smo da ćemo se upravo u ovom delu detaljnije usredsrediti na izvanredna Mula Sadrina objašnjenja o izvornom značenju reči u svetim religijskim tekstovima. On o tome u svojoj knjizi *Mafatih al-gajb* piše:

Primarno metodološko usmerenje pronicljivih učenjaka pokazuje da oni nužno čuvaju spoljašnja i osnovna značenja reči i da ih nikako ne menjaju. Naravno, oni produbljuju ta značenja, oslobađaju ih nepotrebnih ograničenja i ne zanemaruju dušu značenja – iako su neke značenjske karakteristike dominantnije u mislima ljudi, odnosno iako su se ljudi navikli da svako značenje ograniče u okvirima one forme s kojom se suoče u materijalnom svetu. Primera radi, reč *vaga* jednostavno ukazuje na pribor pomoću kog se nešto vaga i meri. To je obuhvatna reč koja može ukazati kako na nešto što je osetno, tako i na realnosti koje su imaginacijske ili inteligibilne. Upravo to obuhvatno značenje jeste duša i srž značenja ove reči i ono nije uslovljeno time da se manifestuje u nekoj posebnoj formi. Stoga, sve ono čime se nešto vaga, nezavisno od toga da li će imati osetnu, inteligibilnu ili neku treću formu, sasvim realno će nositi naziv istinske vage (Mula Sadra 1985: 92).

U ovoj briljantnoj analizi Mula Sadra obrazlaže da u rečima kao što je vaga ne treba nužno videti materijalne stvari i pribore. Sve reči koje koristimo u običnom govoru imaju svoju dušu i ta duša, prema Mula Sadrinim objašnjenjima, može istinski ukazati na višnje metafizičke realnosti. Kada kažemo da je logika vaga razmišljanja, odnosno da je književnost vaga govora, mi tada ne razmišljamo o materijalnom instrumentu, o dva kraka i o tegu. Isto tako, muslimanski gnosticci smatraju da su apsolutno realni, a ne metaforični, sveti religijski iskazi o tome da metafizičke realnosti bića verovesnika Muhameda i blaženih članova njegove časne porodice predstavljaju vagu naših dela i merilo pravičnosti. Naravno, u tom slučaju reč je o ezoteričnim tajnama suštinskog značenja vage.

Zaključak

Mali je broj onih koji, u islamskoj tradiciji i u ostalim duhovnim baštinama, žele da saznaju tajnovite dubine izvornih poruka svetih religijskih tekstova. Skoro sve reči u tim tekstovima obični vernici uglavnom razumeju

u okvirima materijalnih formi, kao najjednostavnijih manifestacija izloženih realnosti i pojava. Zbog toga, oni katkad pomišljaju da religijske poruke ne mogu uvek biti sasvim objektivne, odnosno da njih treba shvatiti kao metaforične izraze koje nije moguće u potpunosti pojasniti.

Muslimanski gnostici pak smatraju da ezoterična značenja *Kur'ana* i predanja sadrže suštinske i primordijalne poruke božjeg govora. Kako bi utemeljije razotkrili ta tajna učenja, oni „filtriraju” i produbljuju uobičajeni *narodni* jezik tako što isključuju sva nepotrebna ograničenja u značenju reči i pronalaze, kao što smo objasnili, samu srž i dušu njihovog značenja. Upravo takva kategorija „filtriranja” *narodnog* jezika može nam pomoći u tome da jasnije ilustrujemo proces gnostičke hermeneutike u islamu. Drugačije kazano, egzoterično značenje kur'anskih reči nipošto neće biti poništeno u procesu gnostičke hermeneutike, nego će biti pročišćeno i produbljeno tako da samo pokazuje iskonske poruke i ezoterične tajne božjeg govora.

Mi se u ovom radu nismo nijednom rečju osvrnuli na osnovna dva modela gnostičke hermeneutike u islamu, a to su tehnički model i intuitivni model. Prvim modelom koji karakterišu mnogobrojne stručne norme, moći će da dospeju do najtajnovitijih dubina kur'anskih poruka čak i svi oni koji ne poseduju snagu intuitivnog saznanja. Normativne okvire ova dva modela potrebno je sasvim opsežno analizirati, a mi ćemo pokušati da se pozabavimo tim pitanjem u nekoj drugoj, zasebnoj prilici.

Primljeno: 18. avgusta 2014.

Prihvaćeno: 6. oktobra 2014.

Literatura

- Džami, Abdurahman (1991), *Nakd an-nusus*, kritičko izdanje, pripremio Vilijam Čitik, Tehran, Mo'asese-je motale'at va tahkikat-e farhangi.
- Džandi, Muajjududin (2002), *Šarh Fusus il-hikam*, kritičko izdanje, pripremio Sejid Dželaludin Aštijani, Kom, Bustan-e ketab.
- Fanari, Hamza (2005), *Misbah al-uns*, kritičko izdanje, pripremio Muhamad Hadžavi, Tehran, Entešarat-e Moula.
- Fejz Kašani, Mula Mohsen (1995), *Tafsir as-safi*, Tehran, Entešarat as-Sadr.
- Hasanzade Amoli, Hasan (1986), *Hezar o jek nokte*, Kom, Markaz-e našr-e farhangi-je Radža.
- Ibn Arabi, Muhjidin (b. d.), *al-Futuhāt al-Makkijja*, Bejrut, Dar Sadir.
- Ibn Arabi, Muhjidin (1991), *Fusus al-hikam*, kritičko izdanje, pripremio Abul-ala Afifi, Tehran, Entešarat az-Zahra.

-
- Kunavi, Sadrudin (1993), *Šarh al-arba'in hadisan*, kritičko izdanje, pripremio Hasan Kamil Jilmaz, Kom, Entesarat-e Bidar.
- Mula Sadra, Sadrudin Širazi (1960), *al-Hikma al-muta'aliya fi al-Asfar al-akliyya al-arba'a*, Kom, Manšurat-e Mostafavi.
- Mula Sadra, Sadrudin Širazi (1985), *Mafatih al-gajb*, Tehran, Mo'asese-je motale'at va tahkikat-e farhangi.
- Ragib Isfahani, Abulkasim al-Husein (1972), *Mu'džam mufradat alfaz al-Kur'an*, kritičko izdanje, pripremio Nadim Mar'ašli, Bejrut, Dar al-katib al-arabi.
- Sejid Hejdar Amoli (2001), *Tafsir al-muhit al-a'zam va al-bahr al-khizam*, Tehran, Sazman-e čap va entesarat-e Vezarat-e eršad-e eslami.
- Tabatabai, Sejid Muhamad Husein (1972), *al-Mizan fi tafsir al-Kur'an*, Kom, Mo'aseseje matbu'ati-je Esmā'ilijan.
- Turajhi, Fahrudin (1985), *Madžma' al-bahrajn*, Bejrut, Dar va maktabat al-Hilal.
- Vaezi, Ahmad (2012), *Nazarije-je tafsir-e matn*, Kom, Pažuhešgah-e houze va danešgah.

Gnostic Hermeneutics of Islam, with Special Emphasis on the Transcendental Philosophy of Mulla Sadra Shirazi

Seid Halilović

*Department of Contemporary Religious Thought,
Center for Religious Sciences "Kom", Belgrade, Serbia*

In all periods of brilliant Gnostic heritage of Islam, much has been written about esoteric meanings and secret depths of the Qur'an and traditions. Numerous representatives of Muslim practical and doctrinal gnosis have extensively interpreted the most sophisticated teachings of sacred religious texts revealing them in the light of their intuitive knowledge of the human's soul path of development, and the highest realities of the metaphysical sphere of existence. In this paper, we first determine the basic historical contexts and terminology of the process of Gnostic hermeneutics of Islam, and then we extensively analyze the most important ontological-anthropological and methodological principles of the process. As the aforementioned rational principles have been elaborated on in an established demonstrative-philosophical language in the school of transcendental philosophy – the most dominant traditional philosophical school of Islam, we will use here primarily the method of detailed analysis of the contents of the most influential works of the renowned founder of the school, Mulla Sadra Shirazi. We show that the esoteric depths of the primordial Qur'anic messages are recognized in the same way that the existence of numerous profound spheres of the entire universe and human beings is established. We will also explain that in the process of hermeneutic discovering of layered secrets of the Qur'an and traditions, Muslim Gnostics do not reject the exoteric meanings of Qur'anic message, but they deepen these meanings, freeing them from unnecessary restrictions of material forms and thus reach the essential mystery of God's speech.

Keywords: *Gnostic hermeneutics, Qur'an, esoteric meanings, doctrinal gnosis, transcendental philosophy, Mulla Sadra Shirazi*